

שיטת הרב קוק והרב הרצוג בענין הגאולה השלישית

הרב ד"ר אלי גורפינקל, בתגובתו לדברי הביקורת עליו מצד הרב יעקב פילבר¹, טען בצדק שהרב פילבר לא התייחס לעצם טענתו, שאף אם זוהתה תקופתנו על ידי גדולי ישראל רבים כראשית תקופת הגאולה - יתכן שיתברר בסוף שזאת הייתה טעות ו"יתבטל התהליך" (עמ' 63). לכן צריך לשוב לשאלה המרכזית, שהיא האם לדעת הרב קוק, הרב הרצוג, הרב חרל"פ ועוד, מדובר על תהליך גאולה ודאי, ושלא תיתכן עוד גלות (גישת הרי"פ וגישתי) - או שמא הם דיברו מתוך תקווה, "כעין תפילה", ומתוך "מגמתיות חינוכית" (גישת רא"ג).

א. יש לדחות לדעתי את ניסיונו של רא"ג (עמ' 60-59) לזהות בשיטת הראי"ה וחבריו את שיטתו הספקנית. הרב קוק, הרב הרצוג, הרב חרל"פ ואחרים התבטאו בבהירות מוחלטת על ודאות תהליך הגאולה העכשווי, כדברי הרב צבי יהודה בהקשר זה: "להגיד דברים ברורים ולא להיות פוסחים על שתי הסעיפים"². טענתו של רא"ג שגדולים אלו הטעו את הרבים במכוון ובמגמתיות כאמצעי פסיכולוגי, ובאמת לא האמינו שתהליך הגאולה העכשווי הוא בלתי הפיך, יש בה פגיעה בכבודם. הרב קוק עצמו שלל בפירוש גישה חינוכית כזו³. רבנים אלו אמרו דברים

1 הר"י פילבר, במאמרו "גאולת ישראל השלישית", 'המעין' תמוז תשע"א (נא, ד) עמ' 44-39, השיב על דברי ר"א גורפינקל במאמרו "גאולה שלישית אין לה הפסק" - במה דברים אמורים? שהתפרסם ב'המעין' ניסן תשע"א (נא, ג) עמ' 53-64, שהוא בעיקר ביקורת על מאמרי "לא תהיה גלות נוספת" - על אמרתו של הרב הרצוג, שהתפרסם ב'צוהר' כא (אדר ב' תשס"ה), עמ' 111-122 (בקישורית: <http://upload.kipa.co.il/media-upload/tzohar/tzohar2443.PDF>). שם הבאתי מקורות רבים מחז"ל, מהראשונים ומעשרות מגדולי הדורות האחרונים, שצינו במפורש שלא תיתכן גלות נוספת לאחר שנחזור לארץ בפעם השלישית. חז"ל וגדולי דורנו החליטו שחשוב לפרסם את המסורת שלא תהיה גלות נוספת, ואת הסיבה לכך כתבתי במאמר הביקורת שלי על דברי ר"ב לאו, שאף הוא חשב בשנה שעברה שחשוב 'לאיים' על העם היושב בציון ולהזהירו מפני גלות נוספת, במאמר בשם "הגלות איננה אלטרנטיבה", מוסף שבת מקור ראשון, ה' בכסלו תשע"א, <http://tiny.cc/0gyjz>. רא"ג הגיב על דברי הרי"פ, "גאולה שלישית אין לה הפסק" - לחזור על הראשונות, ב'המעין' גל' 199 (תשרי תשע"ב; נא, א), עמ' 64-61. אני מתייחס במאמרי זה בעיקר למאמר הראשון של רא"ג מ'המעין' תמוז תשע"א, כי אני מסכים עם רא"ג שרי"פ לא השיב למעשה על טענתו העיקרית.

2 למשל רצ"ה קוק, "מזמור י"ט למדינת ישראל", לנתיבות ישראל כרך ב עמ' קנט.

3 מאמרי הראי"ה עמ' 33.

מפורשים ומוחלטים: "כן, אתחלתא דגאולה ודאי הולכת ומופיעה לפנינו"⁴, "אין ספק שהתנועה הגדולה הזאת היא אתחלתא דגאולה"⁵, בדיוק כדי לאפוקי מהבנתו של רא"ג. הרב קוק כתב בשנת תרצ"ה ש"עכשיו הכל (!) שבים להודות שיד ה' עשתה זאת, בכל ענין הישוב שהוא צמיחת קרן ישועה והתחלת הגאולה"⁶, ולא יתכן שהוא עצמו הוציא את עצמו מהכלל! רא"ג טוען שקיימת "פרשנות אחרת" בשיטת הרב חרל"פ (עמ' 54-55, 60), אך כדי להבין את דברי הרב חרל"פ ש"הדבר ברור כשמש בצהרים שחורבן שלישי לא יהיה עוד ומדינת ישראל שקמה לתחיה בל תמוט לעולם ועד" מספיקה רק רמה בסיסית של הבנת הנקרא. אפשר לחלוק על גדולי ישראל הללו (וגם על הרמב"ם, כפי שאוכיח בהמשך), והבוחר יבחר, אך לא להוציא אותם מפשוטם. לא סביר לקבל שחוקר בן דורנו יודע את רחשי לבם ומחשבותיהם של רבותינו יותר מהם עצמם ומתלמידיהם. גישה כזו גם עלולה לגרום לערעור אמינותם ולהתייחסות שלילית לספריהם, חלילה.

ב. אפילו לשיטתו של רא"ג שמגמת הרבנים הנ"ל בדבריהם הייתה לצורך חינוכי והנהגתי, על סמך מה קבע שהם טעו בשיקול הדעת, ושהיום יש להתנהג אחרת ולהציג ללא כחל ושרק לפני הציבור שקיימת סכנה של חורבן? "כל המשנה ידו על התחתונה", בעיקר אם הוא מחשיב את עצמו כתלמיד בית מדרשם.

ג. לעצם טענת רא"ג, נראה שבכוונה ניסחו חז"ל את דבריהם במדרש תנחומא (שופטים ט)⁷ בסגנון ודאי, "שאין מתיישבין בארצם אלא בגאולה שלישית, גאולה ראשונה זו גאולת מצרים, גאולה שניה זו גאולת עזרא, השלישית אין לה הפסק". אין מקום להסתפק בכוונת חז"ל: אם הם מחשיבים את 42,360 היהודים שעלו בתקופת עזרא כ"התיישבות" ו"גאולה שניה" - קל וחומר שהיום, שארץ ישראל מונה יותר מפי מאה יהודים מהמספר הזה⁸, נחשב שאנו 'מתיישבים בארץ' ונמצאים בגאולה השלישית, ולגאולה זו התכווין המדרש שאין לה הפסק. אם המספר הקובע הוא 600,000 יהודים בארץ, כבגאולה הראשונה⁹ - גם את המספר הזה עברנו ב"ה בהרבה, ומזמן! בניסוחם לא השאירו חז"ל מקום לאוקימתא של רא"ג שהוודאות תהיה רק בתנאי שמדובר בהתיישבות ניסית (עמ' 63), ולא להבנתו שהתכוונו חז"ל שרק לאחר ה"גאולה" השלישית אין גלות נוספת ושהכוונה לסוף הגאולה, אלא דייקו

- 4 אגרות הראי"ה ג, עמ' קנה.
- 5 שם ב, עמ' קעו; ראו גם שם, עמ' לז; אורות עמ' פג; שם, עמ' צ; ערפלי טוהר עמ' לה; אוצרות הראי"ה, מהדורה א, עמ' 112; בהמשך בהערות 6 ו-23.
- 6 אוצרות הראי"ה ד, עמ' 201.
- 7 כן בתנחומא (בובר) שופטים י, וילק"ש זכריה רמז תקפא. אין כאן מקום להביא את עשרות המקורות הנוספים שהבאתי במאמריי הקודמים, אלא להסתפק בדוגמה.
- 8 ראו בקישורית http://www.cbs.gov.il/reader/cw_usr_view_SHTML?ID=629, שבתחילת שנת 2011 גרו בארץ כ-5,800,000 יהודים.
- 9 ילקוט שמעוני, הושע רמז תקיח.

ואמרו שלאחר ה"התיישבות" השלישית לא תהיה עוד גלות, והיא היא הגאולה השלישית.

ד. רא"ג מביא כמה פעמים ראייה לספיקותיו מתקוות השווא שתלו היהודים במרד בר כוכבא; אך ההבדל התהומי הוא שאז לא הייתה כלל "חזרה" שלישית, בר כוכבא לא קיבץ גלויות¹⁰, ונצחונותיו החזיקו מעמד זמן קצר בלבד.

ה. קביעתו העיקרית והחד-משמעית של רא"ג "שאיין לי ספק שכוונת חז"ל בקביעת מסורת זו (שאיין גלות נוספת) על הגאולה השלישית היא דווקא ביחס לגאולה מסוג זה (ניסי) ולא לגאולת 'בעיתה' שלה מאפיינים אחרים" (עמ' 58), טעונה הוכחה. כל המדרשים שהזכיר המזכיר ניסים מתפרשים היטב כמדרשים אלגוריים, כדרכם של רוב נבואות הגאולה ומדרשי הגאולה המסוגננים לרוב בצורה סמלית. הרמב"ם קבע כבר באופן חד (הל' מלכים יב, א-ב), בניגוד מפורש לשיטת רא"ג, ש"אל יעלה על הלב שבימות המשיח יבטל דבר ממנהגו של עולם או יהיה שם חידוש במעשה בראשית, אלא עולם כמנהגו נוהג"; "ואל יעלה על דעתך שהמלך המשיח צריך לעשות אותות ומופתים, ומחדש דברים בעולם, או מחיה מתים, וכיוצא בדברים אלו שהטפשים אומרים¹¹, אין הדבר כך" וכו' (שם יא, ג). מה שנראה במקורות שהביא רא"ג כשינויי סדרי הטבע בתקופת הגאולה - מתפרש ע"י הרמב"ם כסמלים, ו"לא ידע אדם איך שיהיו עד שיהיו" (שם יב); עכשיו שזכינו והדברים האלו כבר נהיו - איזה עניין יש להטמין את הראש בחול ולומר שעדיין איננו יודעים איך יהיו?

ו. להאשמתו של רא"ג (עמ' 58 ועמ' 63) שהרבנים ה"בטוחים" כופרים בעיקר-האמונה של 'השמרו לכם פן יפתה לבבכם' וכו', ושכאילו "התורה מתבטלת" אם אין עוד אפשרות של גלות, אין יסוד. אף אחד לא טוען שמערכת השכר והעונש מתבטלת בגאולת "בעתה", אלא רק שגלות נוספת לא באה בחשבון, ואין מעצור ביד ה' לתת לנו, ח"ו, עונשים או ייסורים אחרים; תיתכן גלות של יחידים, או חלילה נסיגות לאומיות מסוימות, אך לא גלות גמורה. ובכלל, אם סובר רא"ג שביטול האפשרות של גלות סותר את עיקרי האמונה, כיצד יסביר לשיטתו שכך יהיה המצב כשתהיה גאולה ניסית? וכי אז יתבטלו הפסוקים המפורשים 'השמרו לכם' וכו'? אלא שאף הוא מודה שבימות המשיח והגאולה השלמה שאני, ואם כן זו התשובה גם לשאלתו בענין דעת גדולי ישראל לגבי הגאולה השלישית הטבעית.

ז. אין מה להשוות בין דברי הגר"מ אליהו זצ"ל "היו לא תהיה" בענין הנסיגה מגוש קטיף, שספק אם היו תפילה או 'ידיעה', לבין דברים מפורשים בחז"ל. ופשוט. ח. מחנכים יעידו מניסיונם על אמיתת דברי הרב קוק זצ"ל שדורנו "לא יוכל גם

10 אמנם יתכן שרבי עקיבא, רבו ונושא כליו של בר כוכבא, ניסה לקבץ גלויות; כך ניתן להבין את נסיעותיו התמוהות לאסיה, אירופה ואפריקה (ראש השנה כו, א: "כשהלכתי לערביא... לגליא... לאפריקא"), אך אין לנו בדל של רמז או מקור שהצליח בכך. אולם לא ברור כלל שנסיעותיו קשורות לקיבוץ הגלויות, ויתכן שכוונת דבריו במס' ר"ה לתקופה בה נס מפני הרומאים, או כאשר נסע לארצות שונות כדי לאסוף תרומות או נשק לקראת המרד.

11 שתי המילים האחרונות ע"פ הנוסחים המדויקים לפי כתבי היד.

אם ירצה... לשוב מיראה, אבל מאוד מוכשר הוא לשוב מאהבה... לשמוע דברים גדולים¹². החילוניות בדורנו נובעת בין השאר מכך שהתורה נתפסת בזלזול כ"דת", כנמוכה מדי, כאיזה פולחן מיושן. חז"ל עצמם מדריכים אותנו שילדים בוגרים אסור לחנך בכוח, כי הדבר רק יגרום להתנגדות ולמרד¹³. "לאחוז במידת החסד מבלי שום נטייה אחרת... לקרבם לתורה והיהדות בכל דרכי נועם שבעולם"¹⁴. כך גם במאקרו־קוסמוס מסביר הרב קוק שהאנושות מתבגרת, וממילא שיטת החינוך האלוקית משתנה בהתאם¹⁵. בדור הרגיל לחופש ודמוקרטיה, כאשר אפילו חינוך ילדים קטנים בבית כבר איננו מבוסס על מכות ועונשים, קשה להעלות על הדעת שהתחום היחיד כמעט שבו יחיה האדם תחת הרתעה ואיום יהיה התחום האלוקי חס ושלום¹⁶. איום הגלות בדורנו לא יועיל ואף יזיק, וקשרינו עם אלוקינו צריכים להתבסס על "עבדו את ה' בשמחה" ועל הזדהות עם המצוות¹⁷. אפילו השואה האיומה, שיא החושך שבגלות, לא הצליחה להחזיר את העם בתשובה, ולעומתה ההתעוררות הרוחנית שזכינו לה מאז מלחמת ששת הימים מוכיחה את דברי חז"ל שבארץ ישראל ההשגחה האלוקית גלויה, ועשויה להצית את האמונה אפילו אצל מי שאינו מחפש אותה. ט. הגלות היום היא הבעיה, לא הפתרון¹⁸. הגיע הזמן לנפץ את האידיאליזציה של הגלות כאלטרנטיבה יישומית מועילה, כאילו אם נחזור לגלות כל עם ישראל ישוב לשמור מצוות. בעולם דמוקרטי וגלובאלי כבר אין מחיצות וגטאות מבודדים. מרוקו כבר איננה מרוקו של פעם, וניו יורק אף פעם לא היתה וולוז'ין¹⁹! "עם לבדד ישכון" אפשרי רק בארצנו.

- 12 הראי"ה קוק, "הדור", עקבי הצאן, עמ' קיא.
- 13 מועד קטן יז, א; רמב"ם הל' ממרים ו, ט; שו"ע יו"ד סי' רמ סע' יט-כ.
- 14 אגרות הראי"ה ב, עמ' קמג. כך מובא גם בשם הבעש"ט, בנתיבות שלום, נתיבי חינוך, עמ' לח.
- 15 ראו הראי"ה קוק, אורות התשובה פרק ה; אורות הקודש ב, עמ' תקלח.
- 16 ראו מידות הראי"ה, כבוד, סימן ג.
- 17 ראו בספר הזוהר, חלק ג, קיח ע"א, ש"עבדו את ה' בשמחה" הוא בארץ ישראל, ו"עבדו את ה' ביראה", היא בחו"ל; אור החיים על התורה, ריש פרשת כי תבוא, "והיה כי תבוא אל הארץ, אמר 'והיה' לשון שמחה להעיר שאין לשמוח אלא בישיבת הארץ, על דרך אומרו 'אז ימלא שחוק פיני וגו''; רי"מ חרל"פ, טובים מאורות, עמ' 6, וממעייני הישועה עמ' רסה; אורות עמ' קעא; מאמרי הראי"ה עמ' 235-236. יש שהשליכו ממאמר זה לענייני הלכה: בעל הערוך השולחן (או"ח סי' קכח ס"ק מט ו-סד) מציע שזה הטעם שמברכים ברכת כהנים בארץ ישראל בכל יום, אך בגלות רק ביום טוב. יש שראו בכך את הטעם הפנימי לכך שבחו"ל זקוקים ליום טוב שני של גלויות, על פי פסיקתא דרב כהנא אות יד.
- 18 ראו א' שבט, "השואה השקטה - ההתבוללות בגלות אמריקה", www.halachayomit.com/Chwat/intermarriagequietshoa.doc
- 19 כבר לפני מאה שנה וולוז'ין לא היתה כבר מרכז תורני מושלם. בספרו, N. Kamenetsky, The Making of a Gadol, מביא רבי נתן קמנצקי, בנו של הג"ר יעקב קמנצקי זצ"ל עדויות לכך שבישיבת וולוז'ין היו תלמידים רבים עם בעיות קשות של אמונה (עמ' 888-889, 893, 900, ר' 1086), שבישיבת פונוביז' בעודה בחו"ל רוב התלמידים 'התמשכלו' (עמ' 987).

י. מדוע בכלל מסרו לנו חז"ל את המסורת הנ"ל, שלא תהיה גלות נוספת לאחר החזרה השלישית לארץ ישראל? לא סביר שמדובר על הודעה על מה שיקרה בגאולה ניסית כדברי רא"ג (עמ' 58), שהרי בה אין צורך בסימן או בהבטחה! אין ספק שחז"ל מתייחסים לתקופה המתנהלת בדרך הטבע, שיש בה מקום למתבונן ולמסתפק, והם אלו שזקוקים להרגעה; הדברים נמסרו לנו ולתקופתנו.

יא. יפה כתב הר"פ שאם בגאולת "בעתה" הקב"ה משיב אותנו לארץ ישראל למרות שאנו חוטאים, איזה הגיון יש שיגלה אותנו מארצנו משום שאנו חוטאים!! יב. רא"ג ציין שרבים מייחסים את האמרה שלא תהיה גלות נוספת לר"י הרצוג ולא לשאר רבני הדור, ואף לא לחז"ל (עמ' 59). אך אין זאת משום שהרב הרצוג "גילה" את המסורת הזו ('גילוי' ו'מסורת' הם תרתי דסתרי!), אלא משום שהיה רגיל להזכירה בהזדמנויות רבות, בדומה למה שמייחסים חז"ל את הפסוק "בנפול אויבך אל תשמח" (משלי כד, יז) לתנא שמואל הקטן²⁰, משום שהפסוק והרעיון היו שגורים על פיו²¹. יתכן גם שהעוצמה והחידוש בהם נאמרו הדברים ע"י הרב הרצוג הביאו לזיהוי המסורת העתיקה הזו עם שמו, בעיקר מפני שיחד עם גישתו הרציונאלית הכללית²² הוא היה מוכן לקבל בפועל החלטות אופרטיביות על סמך המסורת שלא תהיה גלות נוספת. כך כאשר התקרב הגייס של רומל לארץ ישראל בשנת תש"א היו שדיברו על בריחה המונית מהארץ, והיה חשוב לרב הרצוג לפרסם שעלינו להסתמך על המסורת הזו כדי להכריע לכיוון הביטחון בה', בדיוק כפי שנהג הרב קוק לאחר מאורעות תרפ"ט²³, ואין זה בגדר "אין סומכין על הנס"²⁴. האמונה הזו אינה מביאה לפאסיביות פטליסטית, אדרבה היא מדרבנת לפעילות בביטחון ובאמונה, במלוא ההשתדלות שמאפיינת את הציבור התורני-לאומי יותר מכל ציבור אחר, בניגוד לחששותיו של רא"ג.

יג. אכן קיימת אפשרות שמשיח בן יוסף ייהרג (רא"ג עמ' 61)²⁵, אך גם זה לא אומר שתהיה שוב גלות. אדרבה, המעיין במדרשים על משיח בן יוסף²⁶ רואה שמדובר על

ושישיבות ליטא התחילו להתרוקן מתלמידיהן בגלל התנועות המרדניות שכבשו את הנוער היהודי: ההשכלה, הסוציאליזם והציונות. 20 אבות ד, יט.

21 שם, בפירוש רש"י, רמב"ם, רבינו יונה, הר"ע מברטנורה, תפארת ישראל ס"ק צג, ועוד.
22 בנוסף להיותו בעל תואר שלישי בספרות מאוניברסיטת לונדון, התמצא הרב גם במדעים הכלליים: ארכיאולוגיה, כימיה, ביולוגיה ימית, פילולוגיה, שפות קלאסיות ושמיות, משפטים, מדעי החברה ופילוסופיה. עיין אצל ש' מייזלש, רבנות בסערת הימים, תשנ"א, עמ' 17.

23 ראו "שובו לבצרון", מאמרי הראי"ה, עמ' 360, שם מצהיר הרב קוק בוודאות שכבר יש מגמות קבועות שחוזרות ונשנות בתהליך הגאולה של דורנו, שכל פעם שיש איום ומשבר, באה בעקבותיו דווקא פריצה קדימה בגאולה, מבחינת ירידה לצורך עלייה, ושאיין להיבהל כלל אף מהאיומים הקיומיים. 24 ע"פ פסחים סד, ב.

25 התייחסתי לכך בהרחבה במאמרי "משיח בן יוסף, שבט אפרים, והאפרתיים: הצעה חדשה על אודות המקורות למשיח הראשון כתקופת הציונות המדינית", צהר כז (כסלו, תשס"ז), עמ' 31-42 (בקישורית: <http://upload.kipa.co.il/media-upload/tzohar/tzohar3218.PDF>).

26 רובם מובאים בפסיקתא רבתי, פרקים לו-לז.

גאולה מתוך רחמים, של "לא זכו" ושל "בעתה", גאולה שאינה תלויה בתשובה²⁷. יד. רא"ג מאשים אותי "בהתיימרות לדעת חשבונות של מעלה" (עמ' 63); אך לא עלי טענותיו אלא על הרב קוק, הרב הרצוג, הרצ"פ פרנק, הרב ויינברג, הרש"ז אירבך וכו' שהבאתי במאמרי הקודם, וכלפי חז"ל שעל דבריהם התבססו הרבנים הללו. מדוע מסרו לנו חז"ל את הדברים אם לא רצו שנלמדם ושנסיק מהם מסקנות?! לסיכום: לעומת הפסימיות והספקנות הנובעים מגישתו של רא"ג, אני הקטן מציע לרבנים ולמחנכים ללכת בעקבות רבותינו הנזכרים, ולסמוך עליהם ועל הבנתם בדברי חז"ל שלא תהיה גלות נוספת, בעיקר כאשר התברר כבר פעמיים, בימי הרב קוק ובימי הרב הרצוג, שהם צדקו. רצוי לדעתי להוסיף ולפרסם מסורת נוספת של חז"ל, המתייחסת אף היא במפורש לאיומים של דורנו (סנהדרין קו, א): 'אמר רבי יוחנן: אוי לה לאומה שתמצא [=שתפריע] בשעה שהקדוש ברוך הוא עושה פדיון לבניו; מי מטיל כסותו בין לביא [=הקב"ה] ללביאה [=כנסת ישראל] בשעה שנוקקין זה עם זה! כאשר הדוד חוזר אל הרעיה לאחר פירוד ארוך, כאשר רבש"ע ועם ישראל וארץ ישראל חוזרים ומתאחדים, אוי להם לאומות שינסו לעצור את התהליך הזה. "וְיִטְעֲתִים עַל אֲדָמְתָם וְלֹא יִנְתְּשׁוּ עוֹד מֵעַל אֲדָמְתָם" (עמוס ט, טו).

27 חשוב לציין שמהמקורות המקבילים משמע, שהאפשרות ש"יעמוד מלך שגזירותיו קשות כהמן הרשע" שבגללו נחזור בתשובה - היא רק דעתו הראשונית של ר' אליעזר ולא דעתו של ר' יהושע, כן מוכח בירושלמי תענית א, א, וכגרסת ה"תניא אידך" בסנהדרין צז, א ועי' תנחומא (בובר) בחוקתי ג. כך נראה גם מסברא, כי אחרת יצא שלשיתו של ר' אליעזר יתכן שלא תהיה גאולה ח"ו, וכן מוכח גם מההקשר של הפסוקים שמביא ר' יהושע, עיי"ש. כלומר, לפי ר' יהושע, שדעתו התקבלה בגלל הפסוקים המפורשים ("שתק ר' אליעזר"), ההתערבות האלוקית שעליה מדבר הרמב"ם, שתעודדנו בסוף לחזור בתשובה (הל' תשובה ז, ה), תהיה בסייעתא דשמיא וברחמים רבים (אולי בסגנון מלחמת ששת הימים), ולא בעקבות גזירות של מלך כהמן, חלילה.

א. הרב שבט חוזר ומגדיר את עמדתו כ'ספקנית', 'פסימית', וככזו המונעת השתדלות. כינויים שיפוטיים אלה אינם משקפים נכונה את השקפתי בסוגיה זו; להבנתי, ניתן להאמין ולפעול בוודאות - בלי לטעון שהמציאות כפופה להבנתנו הרוחנית (אעיר גם ש'ספקנות' אינה מילה גסה; היא מאפיינת עמדה זהירה, ומהווה גם מתודה חשובה לעיון). ב. ההשוואה וההיסק מתקוות הגאולה של ר' עקיבא במרד בר כוכבא לגאולה השלישית אינם חידוש שלי, גם לא הטענה לגבי תיאורי הגאולה הטבעית של הרמב"ם והיחס בינם לבין דברי חז"ל; ציינתי בשעתו למקור הדברים. ג. לא פירשתי את דברי הרב קוק וסיעתו כגישה חינוכית גרידא, אלא כתפיסה קוהרנטית, המייחסת לוודאות ערך רוחני. לדידי, האמונה והביטחון בהתקדמות התהליך אינן סותרות את הצורך "לפעול עם א-ל" בענווה, ולדעת כי הבנתנו וסברותינו - אף הרוחניות - אינן 'מכריחות' את הקב"ה. ד. שמחתי לראות ששנינו מסכימים שאין לזהות בין הדיון על איפיון התקופה כ'גאולה' - לבין שאלת התמדתה ההכרחית של הגאולה, וכן שייתכנו כמה פרשנויות למסורת אודות הגאולה השלישית המצויה בדברי חז"ל. אלי גורפינקל